

**You have downloaded a document from
RE-BUŚ
repository of the University of Silesia in Katowice**

Title: Polityczna rola oratorstwa w działalności Gajusza Juliusza Cezara

Author: Tadeusz Aleksandrowicz

Citation style: Aleksandrowicz Tadeusz. (1997). Polityczna rola oratorstwa w działalności Gajusza Juliusza Cezara. W: A. Kunisz (red.), "Rzym antyczny : polityka i pieniądz. T. 2" (S. 38-49). Katowice : Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego

Uznanie autorstwa - Użycie niekomercyjne - Bez utworów zależnych Polska - Licencja ta zezwala na rozpowszechnianie, przedstawianie i wykonywanie utworu jedynie w celach niekomercyjnych oraz pod warunkiem zachowania go w oryginalnej postaci (nie tworzenia utworów zależnych).

UNIwersYTET ŚLĄSKI
W KATOWICACH

Biblioteka
Uniwersytetu Śląskiego

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

TADEUSZ ALEKSANDROWICZ

Polityczna rola oratorstwa w działalności Gajusza Juliusza Cezara

W badaniach nad retoryką traktuje się oratorstwo jako praktyczne zastosowanie reguł retoryki do teorii i praktyki przemawiania¹. Retoryka określa więc prawa i zadania oratorstwa. Jest zatem retoryka teorią (*bene dicendi scientia*) i sztuką wymowy (*ars bene dicendi*)². Jako dziedzina wiedzy retoryka stanowi przedmiot badań filologicznych, uprawianych przez specjalistów zajmujących się różnymi epokami historycznoliterackimi³, w tym także antykiem grecko-rzymskim⁴. Retoryka zawiera w sobie ponadto wiele jeszcze innych zagadnień, jak np. aspekty socjologiczne, edukacyjne, psychologiczne, filozoficzne, etyczne, estetyczne. Jako jedna ze sztuk wyzwolonych była przedmiotem edukacji i samodzielną dziedziną studiów. W antycznym modelu edukacyjnym stanowiła syntezę ogólnej ówczesnej wiedzy i kultury⁵. Oratorstwo uzewnętrzniało zatem formację intelektualną ludzi antyku.

¹ Por. H. Cichocka, J. Z. Lichański: *Zarys historii retoryki. Od początku do upadku cesarstwa bizantyńskiego*. Warszawa 1993, s. 17.

² Quint. *Inst.* II, 14, 5.

³ Zob. J. Z. Lichański: *Współczesne kierunki badań retorycznych. Próba charakterystyki*. „Przegląd Humanistyczny” 1993, T. 35, nr 6, s. 49–60; *Retoryka antyczna i jej dziedzictwo*. Red. J. Axer. Warszawa 1996.

⁴ Np. J. Martin: *Antike Rhetorik. Technik und Methode*. München 1974, s. 420.

⁵ Zob. S. Skimina: *Istota i rola retoryki w starożytności*. „Meander” 1947, T. 2, s. 208–214; M. L. Clarke: *The Roman Mind. Studies in the History of Thought from Cicero to Marcus Aurelius*. Cambridge 1956, s. 8–19; idem: *Higher Education in the Ancient World*. London 1971, s. 28–45; J. J. Eyre: *Roman Education in the Late Republic and Early Empire*. „Greece and Rome” 1963, vol. 10, s. 47–59; S. F. Bonner: *Education in Ancient Rome. From the Elder Cato to the Younger Pliny*. London 1977, s. 277–287, 309–327.

W odniesieniu do starożytnego Rzymu specjalne znaczenie odgrywają aspekty czysto praktyczne. Rzymski pragmatyzm akcentował w oratorstwie nie tylko piękno, ale także pożytek⁶, stąd też do mentalności rzymskiej bardzo przystawały definicje greckiej *τέχνη ρητορική*, wyrosłej z mechanizmów funkcjonowania życia publicznego *πόλις*⁷. Oprócz istotnych w rzymskiej teorii retorycznej problemów etycznych, podnoszonych wcześniej przede wszystkim przez Platona⁸, bliższe były Rzymianom kwestie czysto utylitarne, na które Platon także zwracał już uwagę⁹, ale pełniej określił je Arystoteles¹⁰. Ten praktyczny aspekt zawierał się głównie w rozumieniu retoryki jako mocy przekonywania (*δύναμις πειθοῦς*, *vis persuadendi*)¹¹, czy też mistrza w rzemiośle przekonywania (*πειθοῦς δημιουργός*, *persuadendi opifex*)¹².

Takie rozumienie retoryki predestynowało ją do odgrywania ważnej roli w życiu społecznym i politycznym. W pierwszym wieku przed Chrystusem¹³ znajdujemy potwierdzenie tego w opinii Cycerona, który nazywał retorykę częścią wiedzy politycznej¹⁴. Kwintylián wyciągnął z tego wniosek ogólniejszy, gdy stwierdził, że byli tacy, którzy uważali retorykę za równoznaczną z polityką¹⁵. W innych miejscach przytoczył on także te poglądy na temat retoryki, które podnoszą, że jej zadanie polega na przekonywaniu o tym, co jest rzeczą słuszną¹⁶ i że retoryka to umiejętność rzetelnego przemawiania¹⁷, wiedza w zakresie rzetelnej wymowy¹⁸. Sam Kwintylián uważał, że mówca doskonały ma być przede wszystkim człowiekiem uczciwym¹⁹. Pisarze antyczni podkreślali także inne cechy, ukazujące istotę retoryki. Przytoczone tutaj tylko niektóre określenia upoważniają do postawienia pytania o polityczną rolę oratorstwa w działalności wybitnych jednostek. Koncentracja na oratorstwie Cezara oznacza przede wszystkim przyjrzenie się aspektom praktycznym, choć nie wyklucza uwzględnienia zagadnień z zakresu teorii retoryki. W obu wypadkach dorobek nauk filologicznych jest dla historyka niezmierzenie pomocny.

Źródła historyczne dotyczące antyku grecko-rzymskiego stosunkowo często zwracają uwagę na zagadnienia związane z retoryką i oratorstwem. Problematyka

⁶ Por. Quint. *Inst.* II, 13, 8; II, 16, 1.

⁷ Por. J. Martin: *Antike Rhetorik...*, s. 1; H. Cichocka, J. Z. Lichański: *Zarys historii retoryki...*, s. 25.

⁸ Por. Plat. *Phaidr.* 261 A–B; 262 C; 271 C–D; *Phaed.* 115 E.

⁹ Plat. *Gorg.* 452 E; 453 A; 454 A.

¹⁰ Arist. *Rhet.* 1355b, 8–9; 1355b, 25–27.

¹¹ Por. Quint. *Inst.* II, 15, 2–4.

¹² Por. Plat. *Gorg.* 452 E; Arist. *Rhet.* 1355b, 25–27.

¹³ Wszystkie daty w tekście artykułu odnoszą się do czasów przed Chrystusem.

¹⁴ Cic. *De invent.* I, 5, 6: „civilis scientiae partem”.

¹⁵ Quint. *Inst.* II, 15, 33: „rhetorice autem quidam eandem civilitatem esse iudicaverunt”.

¹⁶ Quint. *Inst.* II, 15, 35: „persuadere quod oporteat”.

¹⁷ Quint. *Inst.* II, 15, 34: „rhetorice esse bene dicendi scientiam”.

¹⁸ Quint. *Inst.* II, 15, 38.

¹⁹ Quint. *Inst.* II, 15, 33: „in primis esse virum bonum volumus”.

ta w różnych formach jest obecna w przekazach historiograficznych i literackich. Dla czasów Juliusza Cezara szczególnie ważne są prace Cyclerona. Spośród nich zaś najcenniejsze źródło stanowi *Brutus*, będący właściwie swoistą encyklopedią republikańskiego oratorstwa rzymskiego, gdzie kolejni mówcy zostali przedstawieni według ich dat urodzenia²⁰. Ocena oratorskiej działalności Cezara znalazła się również w pracach retorycznych Kwintyliana, Tacyta i Juliusza Wiktora. Uwzględniają ją także antyczni biografowie, Plutarch, Swetoniusz i autor *De viris illustribus urbis Romae* oraz historycy Sallustiusz, Wellejusz Paterkulus, Appian, Kasjusz Dion i Florus, a z innych pisarzy np. Lukan, Pliniusz Starszy i Pliniusz Młodszy. Odrębną grupę źródeł stanowią prace samego Cezara. Warto zaznaczyć, że rozproszony materiał źródłowy na temat rzymskiego oratorstwa okresu Republiki zebrała i opublikowała Enrica Malcovati²¹.

Ścisły związek oratorstwa z literaturą sprawia, że problematykę tę podejmują prace z zakresu literatury rzymskiej. Autorzy syntez i szczegółowych rozpraw literaturoznawczych uwzględniają oczywiście postać Cezara jako mówcy²². Podobnie rzecz się przedstawia w pracach poświęconych dziejom oratorstwa i teorii retorycznej²³. Nie brak kontekstów oratorskich również w monografiach poświęconych Juliuszowi Cezarowi²⁴,

²⁰ Na temat kolejności przedstawienia przez Cyclerona poszczególnych mówców zob. G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's „Brutus”*: *Prosopography and Chronology*. Toronto 1973, s. 134–138.

²¹ *Oratorum Romanorum fragmenta liberae rei publicae*. Ed. H. Malcovati. Torino 1955, s. 383–397. Aspekty retoryczne zawarte są także w legendach monet; kwestia ta wymaga jednak kompetentnych badań numizmatycznych i filologicznych.

²² Np. K. Morawski: *Historia literatury rzymskiej*. T. 3: *Proza i prozaicy w okresie cyceroński*. Kraków 1912, s. 32–33; E. Norden: *Die antike Kunstprosa*. T. 1. Leipzig–Berlin 1915, s. 209–212; idem: *Die römische Literatur*. Leipzig 1954, s. 47–48; M. Schanz, C. Hosius: *Geschichte der römischen Literatur*. Tl. 1: *Die römische Literatur in der Zeit der Republik*. München 1959, s. 332–343; T. Zieliński: *Proza artystyczna i jej losy*. W: idem: *Po co Homer? Świat antyczny a my*. Kraków 1970, s. 152; M. Brożek: *Historia literatury łacińskiej w starożytności*. Zarys. Wrocław 1976, s. 147; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska. Okres cyceroński*. Warszawa 1977, s. 123–127; *The Cambridge History of Classical Literature*. Vol. 2: *Latin Literature*. Ed. E. J. Kenney, W. V. Clausen. Cambridge 1982, s. 281–285. *Oratio* jest gatunkiem literackim – por. J. Korpanty: *Z historii wymowy rzymskiej*. „Filomata” 1980, nr 340, s. 17; S. Stabryła: *Problemy genealogii antycznej*. Warszawa–Kraków 1982, s. 88–94.

²³ Np. M. Maykowska: *Klasyczna teoria wymowy*. Warszawa 1936; M. L. Clarke: *Rhetoric at Rome. A Historical Survey*. London 1953, s. 62–79; G. Kennedy: *The Art of Rhetoric in the Roman World*. Princeton 1972, s. 287–292.

²⁴ Np. M. Gelzer: *Caesar. Der Politiker und Staatsmann*. München 1943, s. 7; F. E. Adcock: *Caesar as a Man of Letters*. Cambridge 1956, s. 9–16; J. Carcopino: *Jules César*. Paris 1968, s. 3; H. Gesche: *Caesar*. Darmstadt 1976, s. 180–183; S. L. Utčenko: *Julij Cezar*. Moskwa 1976, s. 46; Ch. Meier: *Caesar*. Berlin 1982, s. 61–76; G. Walter: *Cezar*. Warszawa 1983, s. 23–44, 317 (wydanie francuskie w 1947 r.); Z. Yavetz: *César et son image. Des limites du charisme en politique*. Paris 1990, s. 183–208 (wydanie angielskie w 1983 r.); K. Christ: *Caesar. Annäherungen an einen Diktator*. München 1994, s. 247–259.

w wielu innych opracowaniach historycznych oraz z zakresu kultury antycznej²⁵.

Zarysowane problemy natury teoretycznej, podstawa źródłowa i stan badań nad oratorstwem rzymskim okresu Republiki skłaniają do postawienia pytania o polityczną rolę oratorstwa w działalności Cezara.

Naukowa literatura przedmiotu jednoznacznie i bardzo wysoko ocenia sztukę oratorską Juliusza Cezara. Fakt ten wynika z tego, że już pisarze antyczni widzieli w nim wielkiego mówcę. Można by pominąć pochwały Cycerona pod jego adresem, zawarte w mowie wygłoszonej w sprawie powrotu z wygnania Marka Marcellusa²⁶, ponieważ okoliczności, w jakich zostały wypowiedziane owe komplementy, bynajmniej nie sprzyjały formułowaniu obiektywnych ocen. Z tego samego okresu pochodzi znamienna charakterystyka oratorstwa Cezara, zawarta w *Brutusie*. Fakt, iż Cyceron z żyjących wtedy Rzymian przedstawił tam wyłącznie sylwetki Marcellusa i Cezara, świadczy, iż przy przyjętej konstrukcji utworu Cyceron w ogóle mógłby nie wspominać o dyktatorze i Marcellusie. Jeśli to uczynił, to dlatego, że Cezar był oratorem wielkiej klasy, a nie po to, by przypodobać się osobie decydującej wówczas o wszystkim. Urzekająca była więc naturalność wymowy Cezara²⁷, w której nie było nic sztucznego. Cenił też Cyceron Cezara za mistrzowskie opanowanie łaciny²⁸ i w ogóle za niezwykłą poprawność językową²⁹. Mimo różnic pomiędzy oratorstwem Cezara i Cycerona, obaj przeszli szkołę retoryczną słynnego wówczas Molona z Rodos³⁰. Wcześniej znaczny wpływ na upodobania Cezara miał wyrzec jego stryj Gajusz Juliusz Cezar Strabon³¹.

Znana jest też aktywność oratorska Cezara – od samego początku oprócz mów sądowych³² miał również wystąpienia o charakterze politycznym³³. Takimi okazały się jego mowy pogrzebowe, wygłoszone w związku ze śmiercią swej żony

²⁵ Np. CAH. Vol. 9: *The Roman Republic 133–44 B. C.* Ed. S. A. Cook. Cambridge 1962, s. 764–766; K. Kumaniecki: *Historia kultury starożytnej Grecji i Rzymu*. Warszawa 1969, s. 417–418; M. Jaczynowska: *Dzieje Imperium Romanum*. Warszawa 1995, s. 183; T. Aleksandrowicz: *Elita władzy a oratorstwo w schyłkowym okresie Rzeczypospolitej Rzymskiej*. Katowice 1996, s. 80–93.

²⁶ Cic. *Pro Marcell.* 2. Zob. także R. R. Dyer: *Rhetoric and Intention in Cicero's „Pro Marcellus”*. JRS 1990, Vol. 80, s. 17–43.

²⁷ Cic. *Brut.* 75, 260.

²⁸ Cic. *Brut.* 75, 251.

²⁹ Cic. *Brut.* 75, 260; Quint. *Inst.* X, 1, 114.

³⁰ Suet. *Iul.* 4. Zob. także T. Sinko: *Literatura grecka*. T. 2. Cz. 2. Kraków 1948, s. 80; A. Krawczuk: *Gajusz Juliusz Cezar*. Wrocław 1972, s. 22; E. Konik: *Juliusz Cezar. Polityk i pisarz*. „Języki Obce w Szkole” 1961, T. 5, s. 2; W. Lewin: *Gaius Julius Caesar. Aufstieg und Fall eines römischen Politikers*. Berlin 1987, s. 41.

³¹ Suet. *Iul.* 55.

³² Suet. *Iul.* 4; 55; Plut. *Caes.* 4; Tac. *Dial.* 34, 7.

³³ Cic. *Pro Deiot.* 2; Plut. *Caes.* 4; Suet. *Iul.* 49; 55; Tac. *Dial.* 21, 5; Incert. Auct. *De vir. ill.* 78, 2.

Kornelii, córki Cynny, a następnie swojej ciotki Julii, żony Mariusza³⁴. Mową polityczną było także wystąpienie Cezara w sprawie powrotu do Rzymu wygnanców z czasów sullauskich³⁵. Specyficzny charakter miało jego przemówienie z procesu Katyliny, którego treść starał się przybliżyć Sallustiusz³⁶. Wiadomo ponadto o mowach Cezara wygłoszonych w obronie Numidyjczyka Massinty³⁷ oraz Samnity Decydusza³⁸, a także Nysy – córki króla bityńskiego Nikomedesa IV³⁹.

Specjalną grupę mów Cezara stanowią przemówienia do żołnierzy. Niestety, większość spośród tych, jakie zachowały się do naszych czasów, jest dowolną kompozycją historyków antycznych⁴⁰. Bardziej wiarygodne są zaledwie pojedyncze zdania włożone w usta Cezara przez jego biografów⁴¹, choć i w tym wypadku konieczna jest duża ostrożność. Z relacji samego Cezara wyraźnie zdaje się wynikać, iż w pełni dostrzegał on znaczenie krótkich, zwięzłych przemówień wygłaszanych do żołnierzy⁴². Świadomie występował także ze wspomnianymi mowami pogrzebowymi, aby i takie okoliczności wykorzystać do zamanifestowania swego programu politycznego. Zrozumiała jest więc uwaga Plutarcha, iż Cezar szczególne zdolności przejawiał w zakresie wymowy politycznej. Rację miał również Appian, gdy pisał, że Cezar potrafił świetnie maskować w wygłaszanych mowach swe polityczne zamiary⁴³. Nie zezwolił więc, jako pretor, konserwatywnemu politykowi Kwintusowi Katulusowi na złożenie z mównicy sprawozdania z kosztów poniesionych na odbudowę świątyni kapitolinińskiej. Równocześnie gwałtownie występował przeciw próbującym go krytykować pretorom z roku 58⁴⁴. Chociaż jego styl charakteryzował się przenikliwym głosem i gestami pełnymi ognia, to zarazem nie był pozbawiony wdzięku⁴⁵. Ponadto nieprzeciętny talent literacki Cezara sprawiał, że mowy jego były chętnie czytane i cenione⁴⁶. Niemniej Tacyt nie ukrywał, że Cezarowi zdarzały się również wystąpienia po prostu nudne⁴⁷. Parę jego słabszych mów August uważał wręcz za nieautentyczne⁴⁸.

³⁴ Suet. *Iul.* 6; Plut. *Caes.* 5. Zob. także J. Korpanty: *Rzeczpospolita potomków Romulusa. Ludzie – wydarzenia – idee*. Warszawa 1979, s. 127; G. Walter: *Cezar...*, s. 42–44.

³⁵ Suet. *Iul.* 5.

³⁶ Sall. *Catil.* 51. Jest to jednak mowa sfingowana przez Sallustiusza – por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 125.

³⁷ Suet. *Iul.* 71.

³⁸ Tac. *Dial.* 21, 5.

³⁹ Suet. *Iul.* 49.

⁴⁰ App. *B. C.* II, 53, 216–220; II, 72, 303–311; Cass. Dio XXXVIII, 36, 1–46, 4; Lucan. *Pharsal.* I, 296–351.

⁴¹ Plut. *Pomp.* 71, 2; Suet. *Iul.* 66.

⁴² Por. np. Caes. *B. Gall.* I, 40.

⁴³ App. *B. C.* II, 10, 34.

⁴⁴ Suet. *Iul.* 23; 73.

⁴⁵ Suet. *Iul.* 55.

⁴⁶ Cic. *Brut.* 75, 262.

⁴⁷ Tac. *Dial.* 21.

⁴⁸ Suet. *Iul.* 55.

Mimo pojawiających się również akcentów krytycznych, był jednak Cezar jednym z najwybitniejszych mówców rzymskich. W pełni doceniał go Ciceron, a Kwintyliusz uważał, że gdyby Cezar poświęcił się wyłącznie wymowie, to byłby tym, którego można by przeciwstawić Ciceronowi⁴⁹. Z kolei Plutarch bez jakichkolwiek wątpliwości widział w Cezarze drugiego po Ciceronie oratora, w opinii zaś Swetoniusza Cezar dorównywał sławie ówczesnych mistrzów⁵⁰. Imponowała także wymowa Cezara Sallustiuszowi⁵¹, a dostrzegali jej doskonałość również Wellejusz Paterkulus⁵², Florus⁵³, Appian⁵⁴ oraz obaj Pliniusze⁵⁵. W pełni doceniony został też Cezar przez powściągliwego z natury Tacyta⁵⁶, który zresztą znacznie więcej zastrzeżeń miał do Cicerona niż do dyktatora. Sam w końcu Ciceron wystawił Cezarowi najwyższą ocenę⁵⁷. W ocenie tej przejawia się, bodaj po raz pierwszy i ostatni, realistyczne spojrzenie Cicerona na własne oratorstwo. Cezar nie był klasycznym attycystą⁵⁸, stosował także w swoich mowach rozmaite figury retoryczne, nadając oracjom postać ozdobną, równocześnie jednak zachowując znaczny umiar w używaniu retorycznych ozdób, co czyniło jego wystąpienia szczególnie jasnymi⁵⁹. Zainteresowania oratorskie Cezara bynajmniej nie ograniczały się do wygłaszania różnorodnych mów. Wyraźnie cenił on Cicerona jako mówcę⁶⁰ i żywo reagował na jego wystąpienia⁶¹. Podobnie odnosił się do innych wybijających się oratorów, jak choćby Kuriona czy Marcellusa. Był nadto autorem ważnej dla retoryki pracy językoznawczej *De analogia*⁶². Dziełko to przesłał Ciceronowi, chwalać go za jego kunszt oratorski, równocześnie jednak opowiedział się za bardziej potocznym sposobem przemawiania aniżeli Ciceronowy styl⁶³.

Ta bardzo skrócona charakterystyka oratorstwa Cezara ukazuje jego stosunek do retoryki. Wykraczał on zdecydowanie poza potrzeby wynikające z realiów

⁴⁹ Quint. *Inst.* X, 1, 114.

⁵⁰ Plut. *Caes.* 3; Suet. *Iul.* 55.

⁵¹ Sall. *Catil.* 52, 13; 54, 1.

⁵² Vell. Pat. II, 36.

⁵³ Flor. II, 13, 10.

⁵⁴ App. *B. C.* II, 1, 3.

⁵⁵ Plin. *N. H.* VII, 30; Plin. *Epist.* I, 20.

⁵⁶ Tac. *Dial.* 25; 26.

⁵⁷ Cic. *Brut.* 72, 252; 75, 261.

⁵⁸ Por. E. Norden: *Die antike Kunstprosa...*, T. I, s. 209–212; M. S. Popławski: *Literackie walory pamiętników Cezara*. Lublin 1933, s. 53, 66; K. Deichgräber: *Elegantia Caesaris. Zu Caesars Reden und Commentarii*. „Gymnasium” 1950, Bd. 57, s. 112–123; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 126.

⁵⁹ Tac. *Dial.* 25.

⁶⁰ Cic. *Brut.* 72, 251.

⁶¹ Por. Cic. *Ad Att.* XIII, 19, 2.

⁶² Suet. *Iul.* 56; Quint. *Inst.* I, 7, 34; zob także *Grammaticae Romanae Fragmenta*. Ed. H. Funaioli. Vol. I. Lipsiae 1907, s. 145–157; K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 126–127.

⁶³ Cic. *Brut.* 72, 253.

oralnych form komunikacji społecznej⁶⁴. Pochodzenie z arystokratycznej rodziny zapewniało mu uzyskanie dobrego wykształcenia. Podobnie jak w innych znanych rodach rzymskiej *nobilitas*, ważną rolę u początków edukacji młodego Cezara odegrała matka Aurelia⁶⁵, a następnie znany gramatyk Marek Antoniusz Gniphon⁶⁶. Środowisko rodzinne wpływało także na kształtowanie pozytywnych motywacji dzięki sukcesom oratorskim stryja Cezara Strabona. Pozycja materialna⁶⁷ pozwoliła dwudziestopięcioletniemu Cezarowi⁶⁸ na odbycie studiów na Rodos u Molona, wcześniejszego nauczyciela także Cycserona⁶⁹. „Inwestycja” ta była, być może, wynikiem przemyśleń po przegranym w roku 77 wystąpieniu oskarżycielskim w procesie o zdradę Gn. Korneliusza Dolabelli, prokonsula Macedonii w latach 80–78.

Odniesiony wówczas sukces oratorski, mimo porażki sądowej, przyniósł Cezarowi nie tylko sławę⁷⁰, ale także unaoczniał konieczność doskonalenia swych umiejętności krasomówczych, zwłaszcza pod kątem większej skuteczności. Retoryka rozumiana jako *ars persuadendi* stawała się niezbędnym narzędziem w prowadzeniu działalności politycznej. W takim przekonaniu mogły umocnić Cezara wydarzenia z roku kolejnego – 76, kiedy wystąpił przeciw G. Antoniuszowi Hybrydzie⁷¹. Sukces oratorski okazał się tym razem niewystarczający, ponieważ Antoniusz odwołał się do trybunów⁷². Właśnie po tych wydarzeniach Cezar odbył studia retoryczne na Rodos u attycyzującego Molona.

Problematyka polityczna była obecna w oratorstwie Cezara także poprzez konteksty antysullańskie. Cezar w swojej młodości doświadczył poważnych zagrożeń ze strony Sulli⁷³, a wspomniany Antoniusz Hybryda był właśnie sullańczykiem⁷⁴. Motyw antysullański pojawił się również w roku 70, kiedy rozstrzygała

⁶⁴ Por. K. Woś: *Komunikacja literacka w świetle badań socjologiczno-literackich i księgoznawczych i jej antyczny odpowiednik*. W: *Prace historyczno-literackie*. Z. 53. Warszawa–Kraków 1984, s. 18.

⁶⁵ Tac. *Dial.* 28, 5. Zob. także J. Carcopino: *Jules César...*, s. 3; M. H. Dettenhofer: *Zur politischen Rolle der Aristokratinnen zwischen Republik und Prinzipat*. „*Latomus*” 1992, vol. 51, s. 775–795.

⁶⁶ Suet. *De gramm.* 7, 2. Zob. także E. Rawson: *Intellectual Life in the Roman Republic*. Baltimore 1985, s. 122.

⁶⁷ Por. I. Shatzman: *Senatorial Wealth and Roman Politics*. Bruxelles 1975, s. 346–356; C. Nicolet: *Les classes dirigeantes romaines sous la République: ordre sénatorial et ordre équestre*. „*Annales: Économies, Sociétés, Civilisations*” 1977, vol. 32, s. 743.

⁶⁸ Na temat daty urodzin Cezara w roku 100 zob. np. G. V. Sumner: *The Orators in Cicero's...*, s. 134–137; L. Marcellio: *L'anno di nascita di Cesare*. „*Seia*” 1986, vol. 3, s. 65–75.

⁶⁹ Por. K. Kumaniecki: *Cyceron i jego współcześni*. Warszawa 1989, s. 93–95.

⁷⁰ Suet. *Iul.* 55, 1.

⁷¹ Por. T. R. S. Broughton: *The Magistrates of the Roman Republic*. Vol. 2: 90 B. C. – 31 B. C. New York 1952, s. 93; C. Damon, C. S. Mackay: *On the Prosecution of C. Antonius in 76 B. C.* „*Historia*” 1955, Bd. 44, s. 37–55.

⁷² Plut. *Caes.* 4, 2.

⁷³ Por. Suet. *Iul.* 1, 1; Plut. *Caes.* 1, 1.

⁷⁴ Por. A. Keaveney: *Who Were the Sullani?* „*Klio*” 1984, Bd. 66, s. 114–150.

się walka o obalenie porządku prawnego wprowadzonego przez Sullę. Wtedy właśnie Cezar wygłosił jedną z pierwszych, w pełni polityczną mowę w sprawie powrotu do Rzymu przeciwników Sulli, wcześniej wypędzonych z miasta. Wystąpieniem tym Cezar zaimanifestował swoje związki z popularami⁷⁵, których korzenie miały także podłoże rodzinne, choćby przez żonę Kornelię – córkę Cynny, i ciotkę Julię – żonę Mariusza.

Śmierć obu tych kobiet w roku następnym – 69, stała się dla Cezara okazją do jeszcze mocniejszego zaimanifestowania swej opcji politycznej⁷⁶. Wystąpił wówczas jako bratanek i mąż, a także jako urzędujący kwesor⁷⁷. Zwłaszcza mowa pogrzebowa na cześć wdowy po Mariuszu zawierała silne akcenty polityczne. Ta *laudatio funebris* zawierała w sobie wiele elementów pozwalających stawiać pytanie o to, jaką wizję polityczną miał wtedy trzydziestoletni Cezar. Odwołania do opcji popularów były w pełni czytelne. Przywoływanie imienia Mariusza i demonstracja jego *imagines* zyskiwały Cezarowi sympatię ludu, a niezadowolenie stronników proveniencji optymackiej. Jednak mowa Cezara zawierała także inne treści, które w chwili jej wygłaszania mogły się wydawać wyłącznie retorycznymi ozdobnikami. Z perspektywy dalszych działań Cezara można w nich widzieć zapowiedź niezwykle śmiałych przedsięwzięć politycznych. Podkreślanie, że zmarła Julia pochodziła od bogów i od królów, poprzez pokrewieństwo z Juliuszami i powinowactwo z rodem Marcjuszów, mogłoby taką hipotezę dopuszczać.

Oczywiście, istnieje niebezpieczeństwo nadinterpretacji owego wystąpienia Cezara. Przekazy źródłowe bowiem mogą być rezultatem zabiegów kompozycyjnych późniejszych pisarzy, którzy znali ciąg dalszy kariery i losów Cezara, a także jego politycznych spadkobierców. Jeśli jednak przyjąć autentyczność relacji antycznych, to rzeczywiście w owej *laudatio funebris* można widzieć przynajmniej ujawnienie się pewnych, jeśli nie zamierzeń, to tęsknot ambitnego polityka. Na tym tle cezaryzm okazuje się nawiązaniem do tradycji Marcjuszów, tak jak późniejsza deifikacja Cezara do mitologicznej tradycji rodu Juliuszów. Możliwe, że już wtedy przyszły dyktator uważał, że jedynowładztwo jest jedynym sposobem wyjścia Republiki z kryzysu⁷⁸. Podniesienie aspektu religijnego traktował natomiast jako środek mogący zapewnić trwałość przyszłych rozwiązań ustrojowych. Dalszy bieg życia Juliusza Cezara i przykład Oktawiana-Augusta potwierdzałyby realność podobnych wizji. Niemniej nie sposób dzisiaj rozstrzygnąć, czy rzeczywi-

⁷⁵ Zob. szerzej N. Rogosz: *Polityczna rola trybunatu ludowego w Rzymie w latach restauracji sullauskiej (78–70 p.n.e.)*. Katowice 1992, s. 96 i przypis 122.

⁷⁶ Por. Plut. *Caes.* 4, 2.

⁷⁷ T. R. S. Broughton: *The Magistrates...*, s. 132.

⁷⁸ Zob. np. L. Piotrowicz: *Kult panującego w starożytności*. Poznań 1922, s. 24–27; E. Meyer: *Caesars Monarchie und Principat des Pompejus. Innere Geschichte Roms von 66 bis 44 v. Chr.* Stuttgart–Berlin 1922, s. 465; L. Morawiecki: *Władza charyzmatyczna w Rzymie u schyłku republiki (lata 44–27 p.n.e.)*. Rzeszów 1989, s. 15–44; H. Botermann: *Rechtsstaat oder Diktatur: Cicero und Caesar 66–44 v. Chr.* „Klio” 1992, Bd. 63, s. 179–196.

ście ta idea zrodziła się w roku 69, w związku z oratorskim wystąpieniem Cezara na pogrzebie swej krewnej.

Plutarch⁷⁹ podkreślił również znaczenie wygłoszonej mowy Cezara na pogrzebie przedwcześnie zmarłej żony Kornelii. Oracja taka, nad grobem młodej kobiety, stanowiła coś nowego w Rzymie. Prawdopodobnie fakt, iż było to kolejne już nieszczęście, jakie spadło na Cezara w krótkim czasie, sprawił, że lud ze zrozumieniem przyjął i to wystąpienie. Zyskana sympatia wynikała i tym razem z podniesienia akcentów politycznych, nawiązujących do czasów ostrej walki politycznej między stronnikami Sulli i Cynny.

Potwierdzenie oceny Plutarcha o wybitnych zdolnościach Cezara w zakresie wymowy politycznej oraz opinii Appiana o umiejętności maskowania rzeczywistych zamiarów można widzieć między innymi w jego postawie w czasie spisku Katyliny. Wprawdzie i w tym wypadku konieczna jest duża ostrożność, ponieważ mowa Cezara wygłoszona wówczas w senacie nie zachowała się, a Sallustiusz dość dowolnie zrekonstruował jej treść⁸⁰. Wobec powagi oskarżeń stawianych katylinarczykom i niezbyt jasnej swojej sytuacji, miał Cezar zabrać głos wyłącznie na temat pozorności kary śmierci. Oczywiście, nie chodziło mu o uzewnętrznienie swoich epikurejskich poglądów, ale przede wszystkim o próbę wpłynięcia na złagodzenie wyroku. Pod względem retorycznym było to posunięcie mistrzowskie. Na więcej absolutnie nie mógł sobie wówczas pozwolić.

Nie są znane mowy Cezara z okresu jego konsulatu. Wiadomo jednak, iż Marek Bibulus, kolega na urzędzie konsularnym, zmuszony był w polemice z Cezarem ograniczać się do pisemnych form wypowiedzi. Wolno z tego wnioskować, że Cezar zupełnie deklasował Bibulusa w swoich przemówieniach, doprowadzając właściwie do ośmieszenia go w oczach współczesnych. A zatem i tym razem zwraca uwagę skuteczność w działalności Cezara⁸¹.

Związki oratorstwa z filozofią⁸² mają w wypadku Cezara niemałe znaczenie. Epikurejskie sympatie dyktatora ułatwiały mu skuteczność w różnych działaniach. Wolny od stoickiego rygoryzmu łatwiej mógł dostosowywać swe słowa do potrzeb chwili. Był przykładem epikurejczyka bynajmniej nie apolitycznego⁸³. Pragmatyzm

⁷⁹ Plut. *Caes.* 5, 2.

⁸⁰ Por. K. Kumaniecki: *Literatura rzymska...*, s. 125; T. Łoposzko: *Historia społeczna republikańskiego Rzymu*. Warszawa 1987, s. 294–295.

⁸¹ Por. M. Brożek: *Problemy chwili a funkcje publicystyki rzymskiej na przełomie Republiki i Pryncypatu*. „Meander” 1953, T. 8, s. 417.

⁸² A. Michel: *Rhétorique et philosophie chez Cicéron. Essai sur les fondements philosophiques de l'art persuader*. Paris 1960, s. 435.

⁸³ E. Paratore: *La problematica sull'epicureismo a Roma*. In: ANRW. Tl. 1. Bd. 4. Berlin–New York 1973, s. 184–191; J. Martin: *Der Staat des Diktators Caesar*. Köln–Wien 1987, s. 226; J. Korpanty: *Terminologia społeczno-polityczna u Lukrecjusza i epikurejski pogląd na aktywność publiczną*. „Meander” 1988, T. 43, s. 266; i d e m: *Lukrecjusz. Rzymski apostoł epikureizmu*. Wrocław 1991, s. 28.

Cezara w działalności politycznej powodował, że w warunkach ostrej walki politycznej wartości etyczne nie stanowiły zasadniczego wyznacznika ocen moralnych. Chociaż oprócz bezwzględności w walce zauważyć trzeba również znaną łagodność (*clementia*) Cezara w stosunku do zwyciężonych przeciwników⁸⁴.

Konsekwentne podporządkowanie oratorstwa aktywności politycznej nie stało w opozycji do rzymskiej religii i funkcji kapłańskich sprawowanych przez Cezara. Racjonalistyczne podejście Cezara do religii nie prowadziło do jej lekceważenia. Jednocześnie wyraźnie uwidoczniło się nowatorstwo Cezara w odniesieniu do religii – poprzez lansowanie kultu boskiego własnej osoby⁸⁵, w czym bardzo pomocne były sugestywne akcenty w wystąpieniach oratorskich.

Attycystyczne preferencje Cezara także przyczyniały się do jego politycznej skuteczności. Wartość wydarzeń i zmienność sytuacji czyniły patetyczny styl azjański, czy nawet pośredni, mało skutecznym. Cezar dzięki klarowności i zwięzłości swych mów uosabiał stanowczość i pewność siebie. Te cechy były szczególnie ważne w jego wystąpieniach do oficerów i żołnierzy. Wzbudzał nimi zaufanie i modelował nastroje. Umiar i oszczędność środków retorycznych uwiarygodniały jego słowa. Dostrzegał zresztą także ogólniejsze tendencje estetyczne w rozwoju sztuki oratorskiej, która nawet w wykonaniu Cycerona stawiała się z czasem bardziej umiarkowana w formie. Jako zwolennik jasnych norm językowych precyzyjnie przytaczał argumenty i formułował swe oceny. Współcześni i potomni zachwycali się wręcz walorami estetycznymi jego pięknego i kunsztownego stylu. Potrafił nadto doskonale wyczuwać nastroje słuchaczy. Najdobitniej widać to w opisie – jaki przytoczył Plutarch⁸⁶ – wręczenia Cezarowi diademu przez Antoniusza w roku 44. Widząc niezadowolenie tłumu, dyktator manifestacyjnym gestem zrezygnował z przyjęcia symbolu władzy monarszej. Sugestywność przemówień Cezara potęgowała dynamiczna gestykulacja. Silny głos i elegancja wystąpień przykuwały uwagę słuchaczy. Cechy te także wpływały na odbiór przekazywanych treści i wzbudzały zaniepokojenie nimi.

Erudycja językoznawcza i literacka sprawiały, że w oszczędnych słowach Cezar niezmiernie celnie przekazywał swe myśli i oceny. Niektóre ze znanych jego przemówień są po prostu cytataми z literatury, trafnie dobranymi do sytuacji. Chociaż

⁸⁴ J. Korpanty: *Rzeczpospolita potomków Romulusa...*, s. 185–188; R. Kamienik: *Rubikon. Niektóre zagadnienia wojny domowej 49 roku przed naszą erą*. Lublin 1987, s. 66–79.

⁸⁵ Zob. np. W. Burkert: *Caesar und Romulus-Quirinus*. „Historia” 1962, Bd. 11, s. 365; J. Korpanty: *Rozwój politycznej roli jednostki w Republice rzymskiej i jego odbicie w literaturze*. Kraków 1971, s. 61; M. Jaczynowska: *Religie świata rzymskiego*. Warszawa 1987, s. 105–108; eadem: *Przemiany religijne w okresie schyłku republiki rzymskiej*. W: *Świat antyczny. Stosunki społeczne, ideologia i polityka, religia*. Warszawa 1988, s. 282–287; H. Kowalski: *Rola polityczna kapłanów w Rzymie w okresie schyłku Republiki*. W: *W 2500-lecie powstania Republiki Rzymskiej. Studia historyczne*. Red. A. Kunisz. Katowice 1995, s. 34–35.

⁸⁶ Plut. *Caes.* 61. Zob. także W. Burkert: *Caesar und Romulus-Quirinus...*, s. 357.

i w tym wypadku trzeba liczyć się z tendencjami retorycznymi w przekazach autorów antycznych⁸⁷.

Polityczną rolę oratorstwa Cezara widać również w jego posługiwaniu się frazeologią odpowiadającą głównym ideom Republiki Rzymskiej⁸⁸. Dążąc konsekwentnie do jedynowładztwa, mówił – na granicy cynizmu – o wolności⁸⁹, wiedząc, że właśnie tego oczekują od niego słuchacze. Podobnie propagował ideę pokoju, gdy zagrzewał wojsko do bitwy pod Farsalos⁹⁰.

Cezar, jak mało kto, doceniał polityczne znaczenie oratorstwa. Cenił zdolnych i popularnych mówców swoich czasów, wiedząc, że ich talenty oratorskie mogą być mu przydatne. Był więc łaskawy nie tylko dla Marka Marcellusa, ale także dla Gajusza Kuriona. Zaufaniem obdarzał dynamicznego mówcę Marka Antoniusza. Mimo różnic cenił Cyncerona. Znał jego mowy i prace retoryczne. Z Cynceronowego ideału mówcy-filozofa wydobyl elementy najbardziej przydatne dla realizacji swoich zamierzeń. Był jednak przede wszystkim politykiem, który skrzętnie wykorzystywał wszystkie swoje zdolności, w tym także oratorskie.

Ocenę roli oratorstwa w działalności politycznej wyraził Cezar również przez zapewnienie dobrego wykształcenia retorycznego Oktawianowi, którego wysłał w roku 45 na studia do Apollonii wraz z jego nauczycielem Apollodorem z Pergamonu⁹¹.

Szerokie posługiwanie się retoryką w politycznej propagandzie dodatkowo ukazuje Cezara na granicy Republiki i Cesarstwa. Jako wódz i polityk okresu schyłku Republiki kontynuował on oratorską tradycję nobilów, która w warunkach Cesarstwa nie mogła już odgrywać tak znaczącej roli politycznej. Oczywiście, to nie oratorstwo zdecydowało o znaczeniu Cezara w historii. Umiejętnie jednak spożytkował je przy wykorzystywaniu wielu innych zdolności i talentów, dzięki którym stał się jedną z najwybitniejszych postaci starożytności.

⁸⁷ Por. R. Kamienik: *Alea iacta est?* AUMCS 1974, Sectio F, T. 29, s. 21–34; idem: *Rubikon...*, s. 25–34; T. Aleksandrowicz: *Zainteresowania literackie rzymskiej „nobilitas” w schyłkowym okresie Republiki*. Katowice 1990, s. 75–78.

⁸⁸ C. Wirszubski: *Libertas as Political Idea at Rome During the Late Republic and Early Principate*. Cambridge 1968.

⁸⁹ Lucan. *Pharsal.* VII, 264–265.

⁹⁰ Caes. *B. civ.* III, 90, 1–4.

⁹¹ Suet. *Aug.* 89, 1. Zob. także E. Rawson: *Intellectual Life...*, s. 153.

Tadeusz Aleksandrowicz

THE POLITICAL ROLE OF ORATORY IN THE CAREER OF CAIUS JULIUS CAESAR

Summary

In our study of rhetoric, oratory is treated as practical application of the rules of rhetoric to the theory and practice of speech making. In the ancient model of education, rhetoric was a synthesis of the knowledge and culture of those times. Oratory was then a means through which the intellectual stature of the people of classical antiquity was made manifest.

Ancient authors seem all to agree that Caius Julius Caesar enjoyed the opinion of one of the greatest orators of his times. His rhetorical education was indeed excellent. He was one of the very few experts in rhetoric who wrote studies on the theory of rhetoric. Above all, however, Caesar made skilful use of his oratory in his political and military career. In this he was assisted by his talents, his erudition, his Epicurean sympathies, a rationalist attitude to religion, and his Atticist preferences.

Seeing that the foundations of the republican system were crumbling, Caesar consistently strove to become an autocratic ruler. His wide use of rhetoric in the political propaganda made it easier for him to achieve this aim. Naturally, it was not Caesar's oratory that determined his significance in history. That oratory was, however, put by him to a good use, side by side with his other talents that made him one of the most outstanding figures of classical antiquity.

Tadeusz Aleksandrowicz

LE RÔLE POLITIQUE DE L'ART ORATOIRE DANS L'ACTIVITÉ DE JULES CÉSAR

Résumé

Les études sur la rhétorique considèrent l'art oratoire comme l'application pratique des règles rhétoriques à la théorie et à la pratique du discours public. Dans le modèle d'éducation la rhétorique était la synthèse du savoir et de la culture. L'art de bien parler selon les préceptes établis par les rhéteurs constituait à l'époque une marque extérieure de la formation intellectuelle de qualité.

Selon l'opinion communément partagée des auteurs antiques, Jules César passait pour l'un des meilleurs orateurs de son temps. Il a reçu une excellente éducation rhétorique. Il a été en outre l'un des rares connaisseurs de rhétorique à avoir écrit des travaux théoriques sur l'art oratoire. Mais, avant tout, César savait se servir habilement de l'art d'argumenter dans son activité politique et militaire à quoi le prédestinaient à la fois son talent, son érudition, sa prédilection pour l'épicurisme, une attitude rationaliste envers la religion et son atticisme.

Face à l'érosion des bases du régime républicain, Jules César tendait fermement à établir un régime autoritaire – objectif qu'il était plus facile d'atteindre en recourant dans la propagande politique à la rhétorique qui enseignait l'art d'argumenter et de persuader.

Evidemment, ce n'est pas l'habileté oratoire qui a décidé de l'importance de César dans l'histoire, mais il a su s'en servir, comme d'ailleurs de ses autres qualités grâce auxquels il s'est taillé la position d'une des plus importantes figures de l'Antiquité.